

Müjdə ver, ikrah oyatma. Asanlaşdır, çətinləşdirmə.

Kitabın sahibi: _____

Oxu tarixi: _____

GƏNC MÜSƏLMANIN BƏLƏDÇİSİ

HÜSEYN NƏSR

Fars dilindən tərcümə:

Famil Burxanoğlu

Tercüməçi: Famil BURXANOĞLU
Redaktor: Emin İMANLI
Korrektor: Zülfü XƏLİLOV
Bədii və texniki tərtibat: İsmayıl SÜLEYMANLI
Üz qabığının dizaynı: Ramin HƏSƏNƏLİZADƏ

Hossein Nasr

A YOUNG MUSLIM'S GUIDE TO THE MODERN WORLD

Hüseyn Nəsr

GƏNC MÜSƏLMANIN BƏLƏDÇİSİ

Bakı, "İrşad" Nəşriyyatı – 2020, 336 səh.

© Kazi Publications / 1993

© Parlaq İmzalar MMC / 2020

Kitabın bütün hüquqları qorunur. İcazəsiz olaraq hər hansı vasitə ilə nəşri və yayımlanması qadağandır.

DQİDK-nin 29.08.2019 tarixli DK-741/Ş
sayılı məktubu ilə nəşrinə razılıq verilmişdir.

İrşad Nəşriyyatı | 10

İRŞAD – Parlaq İmzalar MMC-yə məxsus markadır.

www.parlaqimzalar.az
irshad@parlaqimzalar.az
facebook.com/irshadkitab
instagram.com/irshadkitab
0559697259 / 0559897259

Mətbəə: "Şərq-Qərb" ASC
Çap tarixi: 18.08.2020
Sifariş: 1599

Mündəricat

Giriş _____ 9

I Hissə

İSLAMIN MESAJI _____ 13

1. İslam, Qurani-kərim,
hədis, vəhy və dinin mənası _____ 15

 İslam, iman və ehsan _____ 20

 Qurani-kərim _____ 23

 Sünnə və hədis _____ 31

 Mövzunun nəticəsi _____ 39

2. Allah, insan və kainat
Esxatologiyaya dair məsələlər _____ 41

 Allah _____ 41

 İnsan _____ 48

 Kişi və qadın cinsi _____ 53

 Kainat _____ 58

 Esxatologiya _____ 61

3. Şəriət _____ 69

 Şəriətin məzmunu _____ 72

 Əxlaq və hüquq _____ 75

 Müamilə _____ 77

 Cəmiyyət _____ 78

Ailə _____	79
İqtisadiyyat _____	83
Siyasət _____	87
4. İslam mənəviyyəti və düşüncəsi _____	94
İslam mənəviyyəti _____	95
İslam teologiyası (kəlam) _____	99
Mötəzilə _____	101
Şiə kəlamı _____	106
Fəlsəfə _____	107
İlkin peripatetiklər _____	110
Peripatetik fəlsəfəyə qarşı hücum _____	114
İslam qərbində İslam fəlsəfəsi _____	114
İslam şərqində	
İslam fəlsəfəsinin yenidən dirçəlməsi _____	116
İsfahan məktəbi _____	117
Nəticə _____	119
5. İslam elmləri _____	121
Tərcümə _____	122
Riyaziyyat _____	125
Astronomiya _____	128
Geologiya və coğrafiya _____	132
Fizika _____	133
Təbiət tarixi _____	135
Əlkimya və kimya _____	137
Tibb _____	139
İslam elmlərinin təsiri _____	142
Nəticə – İslam elmlərinin	
müsəlmanlar üçün mənə və əhəmiyyəti _____	143
6. Ədəbiyyat və incəsənət _____	146
İslam və incəsənət _____	146
Ədəbiyyat _____	149

Plastik sənətlər _____	155
İslam incəsənətinin təsiri _____	160
Musiqi məsələsi ilə bağlı bir açıqlama _____	161
7. İslam dünyası modern dövrdə _____	164

II Hissə

MODERN DÜNYANIN MAHİYYƏTİ _____ 183

8. Modern Qərbdə din _____	185
9. Müasir Qərb fəlsəfəsi və düşüncə məktəbləri _____	203
Orta əsrlər _____	206
Sent Avqustin _____	207
Boesius Anisius _____	208
Yohans Skotus Erigena _____	209
Kenterberili Anselm _____	209
Sent Bonaventur _____	210
Tomas Akvinas _____	211
Yeni dövr _____	212
Frensis Bekon _____	213
Rene Dekart _____	214
Tomas Hobbs _____	216
Benedikt Spinoza _____	217
Con Lokk _____	218
Qotfrid Vilhelm Leybnits _____	219
Corc Berkli _____	221
Fransua-Mari Volter _____	222
Jan-Jak Russo _____	223
Fransanın ensiklopedistləri _____	224
Devid Yum _____	225
İmmanuel Kant _____	226
Hegel və alman idealizmi _____	227
Georq Fridrix Hegel _____	228
Artur Şopenhauer _____	229

Sorn Kyerkeqor	230
Karl Marks	231
Henri Berqson	233
Fridrix Nitsşe	234
Edmond Hüsserl	235
Ziqmund Froyd və psixoanaliz	236
Alfred Nors Vaythed	238
Bertran Rassel	239
Martin Haydegger	241
Jan-Pol Sartr	241
10. Modern elm və texnologiya	246
11. Modern dünyanın siyasi, sosial və iqtisadi həyatı	261
Siyasi həyat	261
Sosial həyat	269
İqtisadiyyat	276
Qanun problemi	278
12. Yeni təhsil sistemi: tarixi, nəzəriyyələri və fəlsəfələri	281
13. Modern Qərbdə incəsənət	291
Vizual incəsənətlər	292
Musiqi	297
Ədəbiyyat	301
14. Modern həyat tərzii	306
III Hissə	
MODERN MEYDANOXUMALARA CAVAB	315
15. Gənc müsəlman və modern dünyaya islami cavab	317

Giriş

Təqribən iki əsrdir ki, İslam dünyası İslamın fundamental əsaslarına qarşı çıxan yad bir mədəniyyət və dünyagörüşünün hücumlarına məruz qalıb. Bu hücumlar İslamın yüzilliklər boyu formalaşdırdığı mədəniyyətin böyük bir hissəsini sıradan çıxarmışdır. Son bir neçə onillikdə təqribən bütün İslam dünyası siyasi müstəqilliyinə qovuşsa da, modern Qərb hegemoniyasının bütün İslam dünyasına fəlsəfi, mədəni, incəsənət, siyasi, iqtisadi və ictimai təsirləri müxtəlif şəkillərdə davam edir. Bu təsirlər təkcə müsəlman cəmiyyətinin ənənəvi institutlarını deyil, İslam dininin özünü də təhdid edir. Ailədən tutmuş dövlətə qədər, iqtisadiyyatdan tutmuş məscidlərin memarlığına qədər, poeziyadan tutmuş tibbə qədər bütün sahələr, bir sözlə, hər şey yad dünyagörüşünün təsirinə məruz qalmışdır. Öncə Qərbdə yaranıb təşəkkül tapmış, ardınca da digər qitələrə sirayət etmiş modern dünyaya xas xüsusiyyətlər İslam dünyasını və müsəlmanları öz təsiri altına almışdır.

Bir çox müsəlmanlar, xüsusilə də gənclər modern biliklərə yiyələnmək məqsədilə Qərbə üz tuturlar. Müsəlmanla-

rın İslam dünyasının coğrafi hüdudları çərçivəsində təhsil alan, bəzi sosial dairə və cəmiyyətlərdə təmsil olunan digər çoxluğu isə modern dünyanın hücumlarına məhz öz vətəninə məruz qalır. Onlar İslam ölkələrində olmalarına baxmayaraq, əslində, Qərbin avanpostu hesab olunurlar. Bu kateqoriyadan olan müsəlmanların bir çoxu yad ideologiyaların destruktiv təsirləri nəticəsində özünə qarşı yadlaşmış, bəziləri də zaman-zaman emosional, aqressiv və kəskin reaksiyalar sərgiləmişlər. Yalnız az sayda müsəlman İslamı qorumaq, ideologiyaların qabartdıqları problemlərə lazımi cavabları vermək məqsədilə modern dünya haqqında yetərli qədər dərin məlumatlara yiyələnə bilmişdir. Yeni düşüncə perspektivləri aspektindən müsəlmanlara özlərini itirmədən və ya Allahın ən qiymətli neməti olan iman gövhərini əldən vermədən köməklik göstərəcək istiqamətləndirici müsəlman xəritələri çox azdır.

Təkcə modern dünyanın mürəkkəblik və xaos spesifikası deyil, eyni zamanda Qərbin İslam dünyası üzərindəki ağılığı, habelə müsəlmanların tədricən öz dini təlimlərinin bir çox cəhət və aspektlərini unutmğa başlaması bu cür istiqamətləndirici xəritələrin hazırlanması işini çətinləşdirmişdir. Qeyd olunan faktorların birgəliyi, modern dünyanın dərinədən dərk edilməsi və günümüzün tələblərinə cavab verməsi üçün zəruri olan İslam ənənəsinin ayrı-ayrı aspektlərinin unudulmaq və tərk edilmək təhlükəsi ilə qarşılaşmasına səbəb olmuşdur. Erkən müsəlmanlar nəinki bu gün üzləşdiyimiz bir çox problemlərlə qarşılaşmışlar, hətta onlar üçün kamil bir dünyagörüşü formalaşdıran, səbəbiyyətə, nəsnələrin mahiyyətinin izahına, habelə həyatın mənasına olan ehtiyacını təmin edən İslam təlimlərinin bir çox yönlərini günümüzün müsəlmanlarından daha yaxşı başa düşürdülər.

Bu səbəbdən də, hər şeydən əvvəl, İslamın əbədi həqiqətləri, məhz Qurani-kərimdə qeyd edildiyi, həzrət Peyğəmbərin hədis və sünnəsində göstəriləndiyi, əsrlər boyu müsəlman alimlər və mütəfəkkirlər tərəfindən şərh edilib açıqlandığı kimi gündəmə gətirilməlidir. Bu məsələdə İslamın mesajı bütün məzhəb ayrı-seçkilikləri və təəssüblərindən kənar təqdim edilməli və İslam mesajının məğzini təşkil edən vəhdət prinsipinə əsaslanmalıdır. Bunun üçün müasir dildən istifadə etmək zəruridir. Gənc müsəlmanların böyük əksəriyyəti ənənəvi mədrəsələrdə təhsil almamışdır; ərəb dili və digər müsəlman xalqların dillərini yaxşı bilsələr də, İslamın klassik mətnlərinin elmi dili ilə tanışlıqları və ünsiyyətləri olmadığı üçün onu başa düşə bilməzlər.

Bundan əlavə, gənc müsəlmanın bələdçisi modern dünya ilə qarşılaşmaq üçün həm Qərbin dini və intellektual ənənəsi, həm də modern Qərb haqqında tam və dərin məlumata malik olmalıdır. Qərblilərin dünyapərəst, dinamik, hedonist, zəhmətkeş olması haqda ümumi fikirlər yürütmək qənaətbəxş deyil. Modernizmin inkişafı və cərəyan edən ideologiyalar və qüvvələrin tarixi köklərini başa düşə bilmək üçün Qərb öz mahiyyətində qavranılmalıdır. Qərb, İslamı öz nöqtəyi-nəzərlərindən tədqiq edib öyrənmiş çoxlu sayda şərqşünas yetişdirməsinə baxmayaraq, İslam dünyası, elmlərdən tutmuş incəsənət sahələrinə qədər, dindən tutmuş sosial davranışlara qədər Qərb mədəniyyətinin ayrı-ayrı yönlərini İslam nöqtəyi-nəzərindən araşdıran barmaq sayda qərbşünas yetişdirmişdir.

Ümumiyyətlə, İslamın həqiqəti ilə modern dünyanın mahiyyəti əsasında müsəlmanlara, xüsusilə müsəlman gənclərə modern dünya səhnəsini başdan-başa bəzəmiş antidini ünsürlər, müxalif və düşmən qüvvələrlə dolu olan bu dünyada bələdçilik edəcək istiqamətləndirici mayak işləyib hazırla-

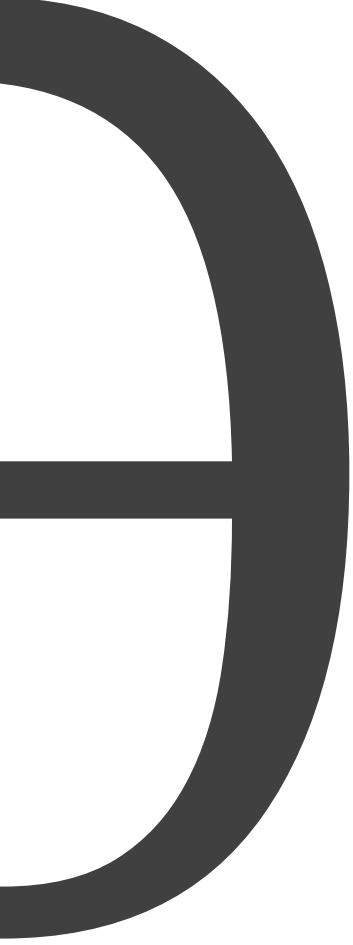
maq olar. Müasir dünyanın müxtəlif yönləri ilə qarşılaşdıqda, İslamın həqiqəti görmək üçün təqdim etdiyi meyarlara əsaslanaraq yolu quyudan ayırd etmək, müxtəlif güclər və ideologiyalar tərəfindən İslam dünyagörüşünə qarşı yönəlmiş hücumları anlamaq və onlara İslami cavab vermək olar. Bundan əlavə, modern dünyada yaşamaq və imanı əldən vermədən vəzifəyə əməl etmək üçün lazım olan mənəvi və rəşadət təchizatlarına yiyələnmək olar. İslamın öz mesajlarını təqdim etmək imkanı da canlı və dinamik bir iman göstəricisi kimi, insan həyatına istiqamətini və bələdçisini itirmiş bir dünyada mənə bəxş edə bilər.

Kitabın əsas məqsədi sözügedən proqramı akademik olmayan sadə dildə təqdim etməkdir. Əsərin xitab obyektinə İslam dünyasının oturuşmuş alimləri və ya modernizm hücumlarının təsirinə məruz qalmayan şəxslər deyil, ilk növbədə sosial və təhsil həyatında modern dünyanın müxtəlif cəhətləri ilə üzləşən gənc müsəlmanlardır. Ümid edirik ki, bu kiçik çalışma onlara Allahın bəxş etdiyi dünyanı daha yaxşı anlamaqda və Qurani-kərimin nazil olduğu vaxtdan bu günə qədər yaşamış sələfləri kimi İslam məşəlini daşımaqda kömək edəcək. İndi bu vəzifə keçmişdə olduğundan daha çətin görünə bilər. Ancaq Allahın lütf və yardımını ilə hətta bundan da çətin vəzifələrin öhdəsindən gəlmək olar.

Sonda bu kitabın ərsəyə gəlməsində maddi dəstəyi və yardımını olmuş Şəhl Qabbaniyə təşəkkür etməyi lazım bilirəm. Çəkdiyi əziyyətlər müqabilində bütün nemət və bərəkətlərin mənbə və məşəyi olan Allah tərəfindən mükafatlandırılmasını diləyirik.

Uğurum yalnız Allahdandır.

*Hüseyn Nəsr
Vaşinqton*

I Hissə

İSLAMIN
MESAJI

= 1 =

İslam, Qurani-kərim, hədis, vəhy və dinin mənası

İslam dini tək Tanrının və ya Allahın istəyi qarşısında təslim olmaq və onun təkliyinin qəbul edilməsinə əsaslanan bir dindir.¹ İslam bütün həqiqətlərin mənbəyi və hər şeyin qayidiş yeri olan Allah qarşısında təslim olmaqdır, çünki Allah hər şeyin başlanğıcı, xaliqi, hakimi, qoruyucusu və qayəsidir. İslam məhz bu təslimçilik sayəsində sülh və əmin-amanlığa nail olur. O bu dünyada sülh və əmin-amanlığa, axirətdə isə səadətə çatmaq istəyən insanın Allahın istəyinə uyğun yaşamasını təmin edən bir dindir. İslama görə din həyatın bir parçası deyil, tamamıdır, özüdür; hər an həyata keçirdiyimiz, yaratdığımız, düşündüyümüz, hiss etdiyimiz

¹ İngiliscə “*God*” ifadəsi bir şərtlə “Allah” sözünün ekvivalenti ola bilər ki, bütün teoloji və fəlsəfi formulların məhdudlaşdırıcı məna yükündən azad olsun. Gənc müsəlmanlar üçün yazılmış bu kitabda Qərb düşüncəsinin müxtəlif yön-lərindən, “*God*” sözünün ehtiva etdiyi mənanın əhatə dairəsindən tamamilə məlumatsız olmayan bir qrup oxucunun yanlış anlamasının qarşısını almaq üçün “Allah” ifadəsindən istifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, mən, auditoriyası ingilis dillilər olan və ingilis dilində də yazmış olduğum digər əsərlərimdə yanlış anlaşılmadan qaçmaq və Allah sözünün mənasını çatdırmaq üçün “*God*” sözündən istifadə etmişəm.

hər şeyi əhatə edir, bundan əlavə, “haradan gəlmişik?” və “haraya gedəcəyik?” suallarına da cavab verir. Bu səbəbdən də İslamda “din” ifadəsi insan həyatının istisnasız olaraq bütün cəhətlərinə şamil olur. Ənənəvi dini baxışa əsasən, dindən, dini çərçivədən, Allahın təqdirindən kənar da heç nə ola bilməz.

İslam, ümumiyyətlə, əbədi və əzəli olan bir həqiqətə – tövhidə (təkallahlıq) əsaslanır. Quranda qeyd edildiyi kimi, insan, hətta dünya yaranmazdan əvvəl Allahın birliyi, təkliyi və ilahiliyini təsdiq etmişdir. Buna görə də İslam keçici və daimi olmayan mesajla və ya mütləq ilah olan Allah gerçəyinin xüsusi bir hissəsinə yox, tövhid kontekstində digər xüsusiyyətlərdən daha çox təzahür edən mütləq həqiqətin özünə əsaslanır. İslamda Allahın təkliyi israrla vurğulanır. Qurana əsasən, Allah doğmayıb, doğrulmayıb və hər şeydən ucadır. İslamın əsl həqiqəti “Lə iləhə illəllah” (Allahdan başqa ilah yoxdur) cümləsində xülasələşmişdir. Bu cümlə Allahın təkliyinin təsdiqidir. Onun heç bir bənzəri və ortağı ola bilməz. Bu doktrina İslamda o qədər əsasdır ki, Quranda Allahın şirkdən başqa bütün günahları bağışlayacağı qeyd edilmişdir.

İslamın təqdim etdiyi mesajın monoteist səciyyəsi bütün insanlıq tarixini əhatə edir. Bir sözlə, İslam əzəldən mövcud olmuşdur. İnsanların atası sayılan Adəm ilk peyğəmbər kimi Allahın təkliyinə şəhadət verərək müsəlman olmuşdur. İnsan unutan varlıq olduğu üçün tədricən bu həqiqəti unutmuşdur. Ancaq təkliyini xatırlatmaq və vəhdət mesajını təzələmək üçün Allah-taala bir-birinin ardınca peyğəmbərlər göndərmişdir. Peyğəmbərlərin gətirdikləri dinlərin adları müxtəlif olsa da, özləri müsəlman olmuşdur. Bu səbəbdən də Allah-taala Quranda İbrahimin “hənif bir müsəl-

man”,² yəni əzəli və əbədi olan dinin ardıcılı olduğunu qeyd edir. Bildiyimiz kimi, İbrahim İslam Peyğəmbərindən və Quranın nazil olduğu vaxtdan neçə min il əvvəl yaşamışdır. Quran bu həqiqəti qeyd etməklə insanlara başa salmaq istəyir ki, tövhid prinsipinə əsaslanan din yeni deyil, insanlığın dini tarixi kimi qədimdir. Elə bir zaman olmamışdır ki, dünyanın harasında insanları təkallahlığa çağıran bir din olmasın. Dinlərin çoxluğu insanların ilahi mesajı tədrici unutmaması nəticəsində baş vermişdir. Bu da bir-birinin ardınca ilahi mesajla dəvət edən peyğəmbərlərin göndərilməsi zərurətini yaratmışdır.

İslam yeni bir şey gətirməmiş, hər zaman mövcud olmuş tövhid həqiqətini daha da möhkəmləndirməyə gəlmişdir. Bu, cahanşümul və əbədi bir dindir, insanla Allah arasında bağlanmış əsas və əzəli əhdə qayıdışıdır. İnsanın vəzifəsi təkcə Allaha bəndəlik etməkdən ibarət deyil, o həm də Allahın yer üzərindəki hökumətinin təmsilçisi və xəlifəsidir. Ona daim şükrünü yerinə yetirməli olacağı çoxlu nemətlər bəxş edilmişdir. Şükür və təşəkkür isə Allahın təkliyinə inam, həmin inamın dillə təsdiqi və tövhid inancının bütün şərtlərinə boyun əyməklə yerinə yetirilir.

Başqa bir baxış bucağından, İslam son din və ya dinlərin tamamlayıcısıdır. İslam Peyğəmbəri peyğəmbərlərin sonuncusudur. Tarixin son on dörd əsrlik hissəsi İslamın sonuncu din olması iddiasını təsdiq edir. İslam Peyğəmbərinin vəfatından sonra əsaslı bir din, başqa sözlə desək, İslamdan əvvəlki Xristianlıq, İudaizm, Zərdüştlük və sair kimi dinlərlə müqayisə edilə biləcək heç bir din yaranmamışdır. Zaman-zaman dünyanın ayrı-ayrı yerlərində, xüsusilə də Hindis-

² Ali-İmran, 67

tanda bəzi dini cərəyanlar və iki dinin sintezindən yaranmış firqələr meydana çıxsada, hicrətdən bu tərəfə nə İslam Peyğəmbəri kimi bir peyğəmbər gəlmiş, nə də İslam dini kimi ümumbəşəri bir mesaj endirilmişdir. Dünyanın sonuna qədər də bu belə qalacaqdır. İslam hal-hazırda insan tarixinin ən son və ən böyük dinidir. İslam tövhid təliminin ən kamil və ən əhatəli forması ilə, habelə tövhid prinsipinin insan həyatının bütün cəhətlərinə tətbiqi ilə tövhid və vəhdət mesajının tam təmsilçisidir. Məhz elə bu səbəbdən də ən son nazil olmuş və Peyğəmbərin “Vida-həcci” xütbəsində bir neçə dəfə təkrar etdiyi Quran ayəsində belə deyilir: “Bu gün dininizi sizin üçün kamil etdim, sizə olan nemətimi tamamladım və sizin üçün hənif din olaraq İslamı qəbul etdim”.³

Bir tərəfdən, İslam əzəli və əbədi dindir, hər zaman olmuş və olacaqdır. Bütün peyğəmbərlər əşyaların zat və təbiətinə çulğalaşmış bu dinin təbliği üçün göndərilmişdir. Digər tərəfdən, məşhur hədisə əsasən, o, 124 min nəfərdən ibarət olan peyğəmbərlik silsiləsinin son halqası və sonuncu dindir. Bütün peyğəmbərlər yalnız Allahın tək olduğunu təbliğ etmək üçün seçilmişlər. İslama görə dinin bu cür dərk etməsi üçün seçilmişlər. İslama görə dinin bu cür dərk etməsi həm onun özünün içəridən, həm də tarixi kontekstdən dərk edilməsində son dərəcə mühüm rol oynayır. Dinlərin bir çoxu ya onu təsis edən şəxsə və ya təbliğ edən peyğəmbərə, ya xristianlıq kimi xüsusi bir tarixi hadisəyə, iudaizm kimi müəyyən bir xalqa əsaslandığı halda, İslam dini nə xüsusi bir tarixi hadisəyə, nə bir peyğəmbərə, nə də hər hansı xalqa əsaslanır. İslam Allah, mütləq həqiqət, mütləq gerçəklik, insanın əzəli və əbədi fitrətinə əsaslanan bir dindir. O, ərəblər, iranlılar və türklər kimi hər hansı xalq və ya ha-

³ Maidə, 3

disəyə əsaslanan bir din deyil, ümumbəşəridir. İslamın əsası həqiqətin özüdür. İslam insanları əşyalar və ya fenomenlərin zatında mövcud olan bir həqiqətə doğru səsləyir. Bu, Allahın istəyidir, o, Quranı nazil edərək bu həqiqəti daha da möhkəmləndirmişdir. Ancaq daha öncə də Allahın təkliyini ifadə edən həqiqəti dəfələrlə, təkrar-təkrar bəyan etmişdir. İslamın “Lə iləhə illəllah” (Allahdan başqa ilah yoxdur) cümləsində xülasələşmiş uca həqiqət yeni bir şey deyil və Ərəbistan yarımadasında Peyğəmbərə endirilmiş Quran vəh-yi ilə meydana gəlməmişdir. Bu hər zaman mövcud olmuş və olacaq bir həqiqətin təkrarıdır.

Müsəlmanların din gerçəyinə qeyri-tarixi reallıq kimi baxmasının səbəbi də budur. Bu din İsa Məsihin həyatına əsaslanan xristianlıq dinində olduğu kimi, tarixi bir hadisəyə əsaslanmır. İslam, ümumiyyətlə, tarixi və ya qeyri-tarixi olmasından asılı olmayaraq, heç bir hadisəyə əsaslanmır, Allahın yer üzərindəki xəlifəsi olaraq onun adları və atributlarını əks etdirən insanın qəlbinə əsaslanır. İnsan bu dünyaya Allahın təkliyini və mütləqliyini təsdiq etmək və ona itaət göstərmək üçün göndərilmişdir. Müsəlman, onu yaratmış tək olan Allahın istəyinə uyğun yaşamalıdır. Bu səbəbdəndir ki, müsəlmanlar İslam dininə təkcə onlara aid olan bir din kimi deyil, sırf din olaraq baxır, Allah tərəfindən göndərilmiş bütün peyğəmbərlərin dəvətinin mərkəzində dayanmış xalis dinin həqiqətini, əzəliliyini və əbədiliyini təsdiq edir. Elə buna görədir ki, həm Qurani-kərimdə, həm də Peyğəmbərin hədislərində müsəlmanlardan tələb olunur ki, Allahın təkliyini təsdiq etdikləri və şirk girdabında olmadıqları təqdirdə digər dinlərin davamçılarını himayə etsinlər.

İslama görə din insanın zatında yoğrulmuşdur. O, təsadüfən meydana gəlməmişdir. Din əlavə və ya dekorativ bir

fenomen deyil, insanın varlıq səbəbidir. İnsanın həyatına zəruri qiymət və dəyəri verən yeganə fenomen dindir. Din insana, Allahın ona layiq gördüyü həqiqət və təbiətlə yaşamaq, habelə həyatına məna qatmaq imkanı verir. İslama görə din insan varlığı üçün bir zərurətdir. Din olmasa, insan özünü tam yaşaya bilməz, insanlığın aksidensiyasına çevrilər. Yalnız dini inanc sayəsində və Allahla insan arasında bağlanmış əhdi qəbul etməklə insan özünü tam yaşada bilər. Ateisti başa düşmək, bütün həyatın dinsizlik içərisində keçirilməsi, uca həqiqət olan Allahın varlığına inanmadan yaşamağın mümkünlüyünü dərk etmək bir müsəlman üçün çox çətindir. Bu səbəbdən də, bir müsəlmana, Qərbdə insanların xristian və iudaist olmadığını, ümumiyyətlə, bütün dinlərə laqeyd olduğunu, heç bir dini qəbul etmədiyini anlamaq çətindir. Müsəlmanların böyük əksəriyyəti dini insan həyatının canı və cövhəri hesab edir. İslam nöqtəyi-nəzərində dinin heç bir kənar spesifikliyi yoxdur, onun yeganə spesifikliyi peyğəmbərlərin Allahın təkliyi ilə bağlı verdikləri açıqlamalara, coğrafi şərait, mövqe, məkan və zamandan asılı olmayaraq, müxtəlif xalqlara verdikləri mesajı əsaslanır.

İslam, iman və ehsan

Həzrət Məhəmmədə Quran formasında göndərilən din İslam adlanır. Quran adətən bu mesajı qəbul edənləri “mömin”, yəni iman gətirən adlandırır. Quranda və hədislərdə ehsan (yaxşılıq) və yaxşılıq edən ifadələrinə də rast gəlinir. Dinin İslam kontekstindən tam başa düşülməsi üçün bu üç ifadə – islam, iman və ehsan ifadələri ilə bağlı mövcud olan ənənəvi təriflərə nəzər salmaq lazımdır.

İslam: Öz dininin ən ibtidai prinsiplərini mənimsəmiş hər bir müsəlman yaxşı bilir ki, İslamın özünəməxsus əsas-

ları vardır. Sünni məzhəbinə görə, həmin əsaslar bunlardan ibarətdir: Allahın tək olduğunu söyləmək (Lə iləhə illəllah); Rəsulullahın peyğəmbər olduğunu demək (Muhəmmədun rəsulullah); namaz; ramazan ayının orucu; dində müəyyən edilmiş şərtlər tamamlandıqdan sonra Həccə getmək; zəkat və dini vergiləri ödəmək. Bəzi müsəlmanlar cihad və ya Allahın istəyini yerinə yetirmək üçün göstərilən səy və fəaliyyəti bu beşliyə əlavə edərək, əsasların altı olduğunu qəbul edirlər. Baxmayaraq ki, cihad sadalanan digər beş əsasın hamısına aiddir. Çünki müsəlmanlar həmin əsaslara əməl etmək üçün Allah yolunda öz nəfslərinə qarşı mübarizə aparmalıdırlar. Hər bir müsəlman həqiqi müsəlman olmaq üçün bütün səy və təlaşını səfərbər etməli və cihad məzmununun dərinliklərinə varmalıdır.

İman: İslam və ehsanda olduğu kimi, bu terminin də izahı Cəbrailin həzrət Məhəmmədin gözünə göründüyü qeyd edilən məşhur hədisdə gəlmişdir.⁴ Həmin hədisdə iman

⁴ “Səhih Müslim”in birinci kitabının, birinci fəslində yer almış bu hədisin mətni belədir: “Ömər dedi: Bir gün Allah rəsulu ilə bir yerdə əyləşmişdik. Paltar ağappaq və saçları qapqara olan bir kişi gəldi. Müsafirə heç bənzəmirdi. Halbuki heç birimiz onu tanıyırdıq. O, Peyğəmbərlə üz-üzə, diz-dizə oturdu və əllərini Peyğəmbərin ayaqları üzərinə qoyub dedi: “Ey Məhəmməd, mənə de görüm İslam nədir?” Allah rəsulu ona dedi: “İslam, yəni Allahdan başqa ilahın olmadığına və Məhəmmədin də Allahın elçisi olduğuna şəhadət vermək, namaz qılmaq, zəkat vermək, Ramazan ayında oruc tutmaq, imkanı çatdığı təqdirdə həccə getmək, Allahın evini ziyarət etmək”. O dedi: “Düz dedin”. Onun Peyğəmbəri sorğu-sual etməsi bizi təəccübləndirdi. Sonra dedi: “Mənə de görüm, iman nədir?” Peyğəmbər cavab verdi: “Qəlbə təsdiq etmək, Allah, mələklər, Allahın müqəddəs kitabları, peyğəmbərləri və qiyamətə inanmaq, xeyir və şərin yalnız Allah tərəfindən, onun istəyi ilə yetişdiyinə inanmaqdır”. O dedi: “Bəli, düz dedin”. Sonra soruşdu: “Mənə de görüm, ehsan nədir?” Peyğəmbər cavab verdi: “Allaha sanki onu görmüş kimi ibadət etmək. Çünki sən onu görmürsənsə, o səni görür”. Yenə dedi: “Düz dedin” və soruşdu: “Saatdan (Qiyamətdən) danış”. Peyğəmbər dedi: “Sualın cavabını sual verənin özündən yaxşı heç kəs bilməz”.

Allaha, peyğəmbərlərə, səmavi kitablara, mələklər və axirət gününə inam kimi izah edilmişdir. Bir nüansı unutmaq olmaz ki, qeyd olunan hədisə əsasən, imanı olan bir mömin üçün Allaha inanmaqla yanaşı, digər peyğəmbərlərə İslam Peyğəmbəri kimi, bütün səmavi kitablara İslamın müqəddəs kitabı olan Qurani-kərim kimi, qayıdırsa, axirət dünyasına bu dünya kimi, Quranda buyrulduğu kimi, bu dünyanın idarə edilməsində və insanla Allah arasındakı əlaqə kontekstində mühüm rol ifa edən mələklərə gözlə görülən qüvvələr kimi inanmaq və onları qəbul etmək vacib şərtidir.

Ehsan: Ehsan ifadəsi də sözügedən hədisdə izah edilmişdir. Həmin hədisə görə ehsan insanın Allaha sanki onu görürmüş kimi ibadət etməsinə deyilir. İnsan Allahı görməsə də, bilsin ki, Allah onu görür. İnsan dinin əsas prinsiplərinə o zaman tam mənası ilə riayət etmiş hesab edilə bilər ki, insan olduğunu tam mənası ilə dərk edə bilsin. Bir sözlə, İslam təkcə kəlmeyi-şəhadəti deməkdən və şəriətlə müəyyən edilmiş vəzifələrin icrasından ibarət deyil, həm də iman şərtlərini özündə ehtiva edir. İslam ən yüksək həddə ehsan məzmununa şamildir, yəni insana tamamilə Allahın istədiyi kimi yaşamaq, Allaha kamil ibadət etmək, daim Allahın istəyini diqqət mərkəzində saxlamaq, bir an belə, onu unutmamaq gücü bəxş edən ruh gözəlliyinə malikdir. Allah Quranda belə buyurur: “Elə isə Məni anın ki, Mən də sizi

Sonra o dedi: “Onda onun əlamətlərini mənə de”. Peyğəmbər cavab verdi: “Kənzilər öz xatunlarını dünyaya gətirəcək, ehtiyacı, lüt və ayaqyalın çobanlar hündür mərtəbəli binalar tikəcəklər”. Bundan sonra həmin qərib adam qalxıb getdi. O gedəndən sonra mən bir qədər qaldım. Peyğəmbər məndən soruşdu: “Ey Ömər, sual verən şəxsi tanıdın kimdir?” Dedim: “Allah və rəsulu daha yaxşı bilər”. Peyğəmbər dedi: “O, Cəbrail idi. Gəlmişdi ki, dininizi sizə öyrətsin” (M. Linqs, “Məhəmməd: ilkin mənbələr əsasında həyatı”).

anım”.⁵ Başqa bir ayədə belə qeyd edilir: “Bilin ki, qəlblər ancaq Allahı anmaqla rahatlıq tapır”.⁶

Qurani-kərim

Qurani-kərim İslamın müqəddəs və mərkəzi reallığıdır. Bu kitabın mənalrı, sözləri, səsləri və hərfləri, xülasə, bütün varlığı hər bir müsəlman üçün müqəddəsdır. Quran Allah kəlamının insan tərəfindən əl gəzdirilmiş forması deyil, hər kəlməsi Allaha məxsusdur. Allah-taala özü bu barədə Quranda belə buyurur: “Biz onu ərəbcə bir Quran olaraq nazil etdik ki, bəlkə, dərk edəsiniz”.⁷ Son vəhy Allahın istəyi ilə İslam Peyğəmbərinə ərəb dilində nazil edilmişdir.

Toplanma forması məlum olmayan, habelə tarixləri də çox qədim olan digər müqəddəs kitablardan fərqli olaraq, Quranın nazil olduğu tarix bizə tam məlumdur. Buna görə də biz bu müqəddəs kitabın nə zaman nazil olmağa başlayıb, nə zaman başa çatdığını dəqiq bilirik. Quran həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyə seçildiyi gündən başlayaraq, 23 il ərzində nazil olmuşdur. İlk ayələr Peyğəmbər hələ qırx yaşında ikən “Cəbəlün-Nur”da (Nur dağı) Cəbrail vasitəsilə endirilmişdir. İlk endirilmiş ayələr “Ələq” surəsinin ilkin ayələridir. Quranın son ayələri Peyğəmbərə 63 yaşında, vəfatından bir qədər əvvəl nazil olmuşdur. Quranın ayələri bu iyirmi üç il ərzində Peyğəmbərə ayrı-ayrı zamanlarda, müxtəlif məkanlarda, bəzən insanlarla söhbət etdiyi əsnada, bəzən yol yeridiyi yerdə, bəzən süvari olduğu vaxt nazil olmuşdur. Peyğəmbər Allahın kəlamını bütün hallarda, hər məqamda təkrarlayar, səhabələr də onları əzbərləyib yad-

⁵ Bəqərə, 152

⁶ Rəd, 28

⁷ Yusif, 2

daşlarına köçürərmişlər. O dövrdə güclü hafizəsi ilə seçilən və zəngin poeziya ənənəsi olan ərəblər əzbərlədikləri ayələri lazım gəldiyində olduğu kimi xatırlayırdılar. Ayələr dəvə sümükləri, papirus və daş lövhələr üzərinə yazılırdı. Üstünlük isə ayələrin səhabələrin yaddaşı və ruhuna həkk edilməsinə verilərdi. Səhabələrin Peyğəmbərdən eşitdikləri tədricən bir yerə toplandı. Yavaş-yavaş səhabələrdən başqa da böyük bir qrup Quranı tamamilə əzbərləyərək yaddaşlarına həkk edə bildilər.

Əziz peyğəmbərin vəfatından sonra müharibələr və təbii ölümlər Quran hafizlərinin sayının azalmasına səbəb oldu. Müsəlmanlar artıq Quranın bir yerə toplanıb tam kitab halında yazılması zərurətini hiss etməyə başladılar. Buna görə də vəhy katibləri, xüsusilə Peyğəmbər, sonra Əbubəkrin zamanında Quranı yazmış Əli ibn Əbutalib, Zeyd ibn Sabit və digərlərinin yazdıqları bir yerə toplandı. Nəhayət, Osmanın xəlifəliyi dövründə Quranın tam mətni hazırlandı və Peyğəmbərin özünün göstəriş verdiyi kimi, 114 surə şəklində təsnif edildi. Daha sonra həmin Quranın son variantının üzə bir neçə nüsxədə köçürülüb dünyanın dörd bir tərəfinə göndərildi.

Qurani-kərimin bütün nüsxələri son variantın üzündən köçürülmüşdür. Quranın heç bir surəsi, ayəsi və kəlməsi dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Quranın vahid mətni sünni və şiəindən asılı olmayaraq, bütün müsəlmanlar tərəfindən yekdilliklə qəbul edilir. Bu vahid, sabit və qəti mətn bütün müsəlmanların qəbul etdiyi həqiqət, hidayət və ilhamın əsl mənbəyidir.

Bir nüansı qeyd etmək lazımdır ki, bu gün biz Quran dəyərəkən qeyri-ixtiyari olaraq təsəvvürümüzdə bir kitab canlanır. Halbuki bu kitab Peyğəmbərə şifahi sözlər və səslər

formasında nazil olmuşdur. Bu müqəddəs kitabın ayələri vəhy edilərkən Peyğəmbər onları eşitmiş, dinləmiş və sözlər onu əhatə etmiş, varlığını sarmışdır. Qurani-kərimin həmin şifahi gerçəkliyi öz varlığını bu gün də sözügedən kitabın əsl mahiyyətində qoruyub saxlayır. Elə bu səbəbdəndir ki, ərəb olmayan və ərəbcə bilməyən müsəlmanların çoxu Quran sədasını eşitdikdə ruhunun dərinliklərində rahatlıq tapır. Allah kəlamının səs və hərəkələrində müsəlmanların ruhunun dərinliklərinə qədər işləyən – hətta mənasını başa düşməsə belə – ilahi bir qüvvə gizlənidir.

Surələrin ayələrinin sayılıb nömrələnməsi, Quranın avazla və avazsız oxunuşu ilə bağlı olan tərtib, qiraət, təcvid, səslər və hərəkələrin tələffüz qaydalarının tədrisi və öyrənilməsi, ən mühümü isə Quranın təfsir və şərh sahələri İslam tarixinin ilk yüzilliklərindən başlayaraq geniş şəkildə yayılmışdır. Əslində, həzrət Peyğəmbərin öz səhabələrinə öyrətdiyi, sonra da nəsil-dən-nəslə ötürülərək davam etdirilmiş Quran təfsirinin şifahi ənənəsi (sünnə) elə ilk dövrlərdən mövcud olmuşdur. Təfsirçilər həmin şifahi sünnə, habelə Quranın təfsiri hesab edilən hədislərə əsaslanaraq, Quranı qrammatik xüsusiyyətlərindən tutmuş sosial, əxlaq və mənəvi aspektlərə qədər bütün cəhətlərdən təfsir etməyə başlamışlar. Bu təfsirlərin miqyası həzrət Əli, səhabələr, Həsən Bəsri, İmam Cəfər Sadiq tərəfindən yazılmış ilk əsərlərdən tutmuş, son dövrlərin Təbəri, Zəməxşəri və sair alimlər tərəfindən yazılmış məşhur təfsir əsərlərinə qədər davam etmişdir. Quran təfsiri sahəsi bu yüzilliklər ərzində davam etmişdir. Müsəlmanlar yaşadıkları dövrün tələbləri və şərtləri qarşısında hansı həyat tərzinin seçilməsinin lazım olduğunu müəyyən etmək üçün Qurani-kərimin təfsirinə müraciət etmiş və onun hikmətindən faydalanmağa çalışmışlar. Ümu-

miyyətlə, bu müqəddəs mətnin dərindən dərk edilməsi əsrlərlə inkişaf etmiş, Allah kəlamını dərk etmək istəyən bütün müsəlmanların ortaq mirasının çox qiymətli sahəsi hesab edilən təfsirlərlə şərtlənir.

Qurani-kərim eyni vaxtda həm “Quran”dır (oxumaq mənasında), həm “Furqan” – haqqı batildən ayıran, ayıqlıq mənbəyidir, həm “Ümmül-kitab”dır (kitabların anası), həm “Hüda” (doğru yola yönəldən), həm də “Hikmət”dir. Bu kitab müsəlmanlar üçün bütün maariflərin, hikmətlərin və hidayətlərin mənbəyi hesab edilir. Allah tərəfindən göndəriləndiyi üçün Quran haqqında deyilən hər şey Allahın özünə aid olur. Quranın inanılmaz və möcüzəli ədəbi və bədii normaları İslamın əsas möcüzəsi hesab edilir. Bu ecazkarlıq elə bir həddədir ki, dünyanın ən yüksək ədibi belə, onun bənzərini yazmaq qüdrətində deyil. Çünki insan kəlamının Allah kəlamı ilə müqayisə edilməsi qeyri-mümkündür. Allahın varlığı Qurani-kərimdə elə güclü və elə aşkar müşahidə edilir ki, ərəb dilini adi bəşər dilindən yüksəldərək müqəddəs bir dilə çevirir. İlahi qüdrət rənginə boyandığı üçün heç bir bəşər dili onunla yarışa girə bilməyəcək. Quranın hər sətirində Allahın varlığı hiss edildiyi üçün hər bir ayəni oxuyarkən insan özünü birbaşa Allahın hüzurunda hiss edir, ayələr onu yaradanına qaytarır və ona rəbbini xatırladır. Allahın hüzuru müqəddəs mətnin hər bir hissəsində, hətta gündəlik həyatla bağlı olan sadə cümlələrində də sirli şəkildə hiss edilir. Qurani-kərimdə müqəddəs bir hüsur var. Hansı hissəsinin oxunmasından, ayənin mənası, məzmunu və mesajından asılı olmayaraq, insana ilahi hüsur bəxş edir.

Bütün Quran insanı Allahın hüzuruna səsləyir. Bu müqəddəs mətn təkcə bu dünya həyatının hidayət mənbəyi deyil, davamlı olaraq insanı varlığın əsl və başlanğıcı olan

Allaha səsleyir. Elə buna görə də çox vaxt insan, yaxud ictimai sistemdən bəhs edən bir və ya bir neçə Quran ayəsi Allaha səsleiyş və bütün yaradılmış sistemə rəhmətini, nemətini və qanunlarını bəxş edən Onun adını anmaqla bitir.

Qurani-kərim həqiqət və ya metafizik aləm haqqında olan məlumatları, əşyalar və hadisələrin son mahiyyəti ilə bağlı bilikləri ehtiva etməklə yanaşı, İslam şəriətinin əsasını təşkil edən əxlaq kodeksini də ehtiva edir, bundan əlavə, müqəddəs bir tarixi təmsil edir. Quran reallığın mahiyyəti haqqında konsepsiyalar təqdim etməklə yanaşı, metafizik konsepsiyaları da ehtiva edir. Əslində, Quranın bir çox ayələri reallığın mahiyyəti olan əxlaq normaları və qanunlardan bəhs etmir, daha çox Allah-taalanın zəti, təsəvvürümüzə gələn və gəlməyən hər şeydən yüksəkdə duran, bütün mövcudatın mənbəyi və mənşəyi olan ali və yeganə həqiqətdən bəhs edir. Quran təkcə hiss olunan deyil, daha çox metafizik dünyanın, yəni Allah-taalanın bizi əhatə edən dünyanın fəvqündə yaratdığı mücərrəd dünyanın mahiyyətindən söz açır.

Quranda davamlı olaraq təbiət aləmi, yəni xitab obyektı olan dünyanın tərkib hissəsi hesab etdiyi bir dünya haqqında məlumat verilir. Onun çox ayələri günəş, ay və digər varlıqlardan bəhs edən məlumatlarla başlayır, ardınca ayənin mesajı çatdırılır. Təbiət aləmindəki nizam-intizam Quranda tam açıq şəkildə bəyan edilir. Quranın xitab obyektı insan olsa da, digər yaranmışlar da diqqətdən kənar qalmır.

Qurani-kərim Allahın vəhdət, əzəmət və uca siması üzərindəki pərdəni heyrətamiz şəkildə açmaqla yanaşı, onun insana olan sevgisi, rəhməti və yaxınlığından söz açır, ən bəsit reallığın mahiyyəti kontekstində ən dərin təlimləri təqdim edir. Quran bir tərəfdən qeyd edir ki, Allahın heç bir

bənzəri yoxdur, O, uca, sübhan və əzimdir, digər tərəfdən də Onun insana şah damarından yaxın olduğunu buyurur. Quran eyni anda həm Allahın uca təlimlərini ehtiva edir, həm də Allahın insana yaxın, hətta içində olduğunu deyir. İnsana başa salır ki, Ona son dərəcə yaxındır, həyatımızı ən içdən və ən səmimi vasitə ilə yönləndirir, hətta özümüzə özümüzədən yaxın olduğunu vurğulayır.

Sonra növbə Allahla insan arasında vasitəçi olan dünya ilə bağlı konsepsiyalara yetişir. Quran dəfələrlə mələklər aləmindən söz açır, müxtəlif məzmunlar çərçivəsində onları xatırladır. Allah varlıq aləmini mələklər vasitəsilə idarə edir, onlardan özü ilə insanlar arasındakı reallığın vasitəçisi kimi istifadə edir. Vasitə olan aləmlərdən biri də cinlərdir ki, bir çox qüvvələri ehtiva edirlər. Mələklər isə sırf mənəvi və ruhi varlıqlardır. Xülasə, təbiət və ya insanı əhatə edən dünya Allahın yaratdığı bütün varlıqların ortaq həyat komponenti kimi Quranın diqqət mərkəzindədir. Quran müsəlmanın göz açdığı, yaşadığı və tərk etdiyi dünyanın hər bir hissəsini islamlaşdırmışdır. Müsəlmana görə, Quran nöqtəyi-nəzərdən təbiətdəki nizam bütün bəşəriyyətə birbaşa və dolayısı ilə xitab edir.

Quranın ikinci mesajı əxlaqla bağlıdır. Quranın əsas zəruri prinsiplərindən biri əxlaqdır. O, insandan bu prinsiplərə uyğun yaşamasını istəyir, davamlı olaraq əməllərinin nəticələrini ona xatırladır, etdiyi əməllərin və gördüyü işlərin təkə bu dünyada deyil, o dünyada da insanın yaxasından yapışacağını vurğulayır. Allah bizdən yaxşılıq etməyimizi, ədalətli, rəhimli və təqvalı olmağımızı istəyir. Quranda təkə oğurluq, qətl, zina və bu kimi xüsusi günahlardan söz açılmaz, həm də əməllərin xeyir və şər tərəflərini fərqləndirən ümumi prinsiplərdən söz açılır və insanlardan Allahın

istəyinə uyğun yaşanması istənilir, Allahın sözlərinə etinasızlıq edilməsinin nəticələri qeyd edilir. Bu mövzuda Quranın, bəlkə də, ən məzmunlu və möhkəm ifadəsi “təqva”dır. Təqvanın mənası hörmətlə müşayiət olunan qorxudur. Allah insandan təqvalı olmasını istəyir. Bildirir ki, əgər şər işlərlə məşğul olub fəsad törətsə, şübhəsiz, həmin əməlin cəzasını alacaq. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Quran buyurur ki, Allah bağışlayandır, ədalətli olması ilə yanaşı, bağışlayandır, əfv edəndir. Məşhur bir hədisdə deyildiyi kimi: “Mənim rəhmətim qəzəbimdən qabaqdır”. Qeyd etmək lazımdır ki, Quranın biri istisna olmaqla, bütün surələri “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” ifadəsi ilə başlayır. Bu ifadə müsəlmanların bütün işlərinin sərlövhəsidir. Bu cəhətdən də Allahın rəhmət və mərhəmətinə çox ciddi əhəmiyyət verilmiş, diqqət göstərilmişdir.

Dünya Allahın rəhmətindən yaranmışdır. Buna görə də Qurani-kərim Allahın qəzəb, müntəqim (günahkarlardan etdiklərinə görə intiqam alan) və bu kimi adları ilə başlamır. Quranda ilahi ədalət tez-tez vurğulanır, saleh əməlin zəruriliyi və əhəmiyyətindən danışılır, insanın bu cür əməllərdə məsuliyyət daşdığı qeyd edilir. Ancaq Allahın hər zaman əfv dilənilə biləcək bir varlıq olduğu da tez-tez xatırlanır. “Allahın rəhmətindən ümidinizi üzməyin”⁸ ayəsinə əsasən, Allahın rəhməti insan həyatının hər anını əhatə edir.

Qurani-kərimdə qeyd edilən əxlaq prinsipləri və normaları İslam qanunlarının, yəni şəriətin əsasıdır. Şəriətin irs qanunu kimi bəzi elementləri müqəddəs mətndə açıq şəkildə qeyd edilmişdir. Ancaq Qurandan qaynaqlanan əmrlər, qadağalar və hökmlərin bir çoxuna elə orada dolayı və üstü-

⁸ Zümər, 53

örtülü şəkildə işarə edilmişdir. Yalnız Peyğəmbərin sünnəsi, müsəlmanların fikir birliyi (icma) və ya bu üç prinsip əsasında əqli mühakimə yürüdərək onların mənasını açıqlamaq olar.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Quranda Adəm peyğəmbərdən başlayaraq bütün peyğəmbərlərin həyatı, müxtəlif xalqlar və onların başına gəlmiş hadisələr haqqında da məlumat verilmişdir. Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidə haqqında məlumat verilən böyük sami peyğəmbərlərdən bir çoxu haqqında Quranda da məlumat verilmişdir. Baxmayaraq ki, Qurandakı məlumatlar Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidəkindən fərqlidir. İudaizm və Xristianlığın əsl simaları sayılan həzrət İbrahim, həzrət Musa və həzrət İsa (Allahın salamı olsun onların hamısına) İslamda hörmət və ehtiramla yad edilir. Bundan əlavə, adları Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədidə qeyd edilməyən Loğman və başqa sami peyğəmbərlərin bəzisi haqqında Quranda məlumat verilmişdir. Quran müxtəlif məqam və münasibətlərdə bu və digər peyğəmbərlərin tarixi və həyatlarının müəyyən aspektlərinə işarə edir. İbrahimin qurbanı, Yusifin əhvalatı, həzrət İsa və Məryəmin hadisəsi kimi məsələlər müsəlmanların dini məlumatının çox mühüm komponentlərini təşkil edir. Həzrət Musaya Quranda çox geniş yer verilmiş, bir çox ayələrdə onun acı həyatının ayrı-ayrı hissələrindən bəhs edilmişdir.

Quranın müqəddəs tarixdən bəhs edərkən məqsədi insanlara tarixi hadisələr haqqında məlumat verməkdən çox, etik və mənəvi prinsipləri çatdırmaqdır. Bu məlumatlarda ilahi qüdrətin İslamdan əvvəlki xalqların tarixini olduğu kimi çatdırmaq məqsədini də güdməsi şübhəsizdir, ancaq hadisələrin dərin qatlarında xeyirlə şərin və insanın ruhuna hakim kəsilmiş müxtəlif meyillərin mübarizəsi öz əksini ta-

pır. Quranda davamlı olaraq əxlaq və mənəviyyat dərslərinin önə çəkilməsi diqqət çəkir. Deməli, Quranda Allahın iradəsi nöqtəyi-nəzərindən əksini tapmış tarixi hadisələrdən məlumat əldə etməklə yanaşı, mənəviyyat dərsləri də götürmək lazımdır.

Bu şəkildə, Qurani-kərim ümumilikdə, İslam dininin başlanğıcı və sonunu, İslamın qanunları, konsepsiyaları, mənəvi və etik təlimləri, hətta incəsənət spesifikasiyasını, ümumiyyətlə, İslama aid olan hər nə varsa, hamısını ehtiva edir. Qeyd olunanların hamısı Quranın mətnində ya açıq, ya da üstüörtülü və ümumi şəkildə öz əksini tapmışdır. Müsəlmanlar dünyaya gələr-gəlməz qulaqları Quran sədasına munis olur. Belə ki, müsəlman uşağı dünyaya gələn kimi qulağına Qurana aid olan “kəlməyi-şəhadət” oxunur. Müsəlmanın həyatı əvvəldən sona qədər Quran sədası içində keçir. Ənənəvi İslam şəhərləri, hətta az-çox müasir şəhərlərdə də qadın və kişi olmasından asılı olmayaraq, bütün müsəlmanlar bir-mənalı olaraq beşikdən məzara qədər Quranın sədaları altında yaşayırlar. Qurani-kərimə qarşı sevgi və onun təlimlərinə sorğu-sualsız boyun əymək bütün müsəlman nəsillərinin əsas və başlıca vəzifəsi olmuşdur. Bu gün də belədir və bundan sonra da, nə qədər ki, İslam yer üzərində yaşayır, belə də olacaq.

Sünnə və hədis

Müsəlmanlara görə İslam Peyğəmbəri ən kamil insan, yaranmışların ən şərəfətli, bir sözlə, Allahın yaratdıqlarının ən üstünüdür. Allah insan övladının yetişə biləcəyi ən üstün fəzilətləri və keyfiyyətləri Peyğəmbərə layiq görmüşdür. Qurani-kərimin təbirincə, peyğəmbərlik məqamına o özü çatmamış, Allah onu bu məqama seçib layiq görmüşdür.

Bundan əlavə, bütün üstün cəhətlər onun varlığında reallaşmışdır. Bu cəhətdən də müsəlmanlar onu öz həyatlarının təqlid mənbəyi olan ən kamil nümunəsi hesab edirlər. O, kamil insandır. Quran özü onun nümunə olduğunu buyurmuşdur: “Allahın elçisi sizin üçün gözəl bir örnəkdir!”⁹

Nəticədə Peyğəmbərin həyatı, xüsusilə 23 illik peyğəmbərlik dövrü müsəlmanlar üçün kamil bir örnək hesab edilir. Peyğəmbərin zamanından günümüzə qədər bütün müsəlmanlar onun həyatını, əvvəldən sona qədər dəfələrlə araşdırıb öyrənmişlər. İmanı olan hər kəs öz həyatı üçün bələdçi axtarır, Allahın istəyini və Peyğəmbərin zamanında ona endirilmiş və onun vasitəsilə bəyan edilmiş ilahi kəlamın mənasını başa salacaq açarları tapmağa çalışır.

Müsəlmanların əksəriyyətinin Peyğəmbərin həyatı haqqında az-çox məlumatı var. Məsələn, bilirlər ki, o, Məkkənin zadəgan ailəsində dünyaya gəlmişdir. Həyatının ilk çağlarında yetim qaldığı üçün babası və əmisinin himayəsi altında yaşamışdır. Gənclik çağlarında yüksək əxlaqı ilə tanınmışdır. O qədər gözəl əxlaq sahibi olmuşdur ki, hətta sonradan ona qarşı çıxmış qüreyşlilərin yaddaşında da “Əmin” (əmə-nətdar) adam kimi qalmışdır. Alicənablığı, başqalarına qarşı sevgi və qayğı göstərməsi kimi üstün keyfiyyətləri hər kəsə məlum olmuşdur. Bütün müsəlmanlar bilir ki, o elə gənc yaşlarından Məkkənin varlı qadınlarından biri, sonradan ailə qurduğu və ilk övladının anası olmuş Xədicə xanımın ticarət işlərini görmüşdür. 25 yaşından, yəni ailə qurduğu vaxtdan 50 yaşına qədər Peyğəmbərin yeganə həyat yoldaşı Xədicə xanım olmuşdur. Xədicə xanım dünyasını dəyişənə qədər Peyğəmbərə çox kömək etmişdir.

⁹ Əhzab, 21